

**ARCHEOLOGISCHE SONDERING
A353 KIPDORP 6-8
ANTWERPEN**

NOTA VAN DE DIENST ARCHEOLOGIE STAD ANTWERPEN

Tim Bellens

Oktober 2013

Februari 2014 (aanpassing)

COLOFON

Onderzoek

Archeologische sondering
Kipdorp 6-8

Opdrachtgever

Vercity bvba
Studiebureau De Clercq

Uitvoerder

Stad Antwerpen dienst archeologie
o.l.v. Studiebureau De Clercq

Datum onderzoek

2-5 september 2013

Auteur

Tim Bellens

copyright Stad Antwerpen afdeling archeologie

Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de
Stad Antwerpen afdeling archeologie mag geen enkel
onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven
of in een elektronische databank worden gevoegd, noch
gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

INHOUDSTAFEL

1. IDENTIFICATIE.....	p. 4
1.1. VAN DE VERSLAGGEVER.....	p. 4
1.2. VAN HET ONDERZOEKSTERREIN.....	p. 4
1.3. KAART.....	p. 5
2. ARCHEOLOGISCHE NOTA.....	p. 7
2.1. INLEIDING.....	p. 7
2.2. ONDERZOEKSSTRATEGIE.....	p. 9
2.3. RESULTATEN VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK.....	p. 13
2.4. INTERPRETATIE VAN DE RESULTATEN EN BESLUIT.....	p. 17
3. BIBLIOGRAFIE.....	p. 20
TREFWOORDEN.....	p. 20

1. IDENTIFICATIE

1.1. VAN DE VERSLAGGEVER

Tim Bellens – consulent archeologie

Stad Antwerpen dienst archeologie

Postadres: Grote Markt 1 – 2000 Antwerpen

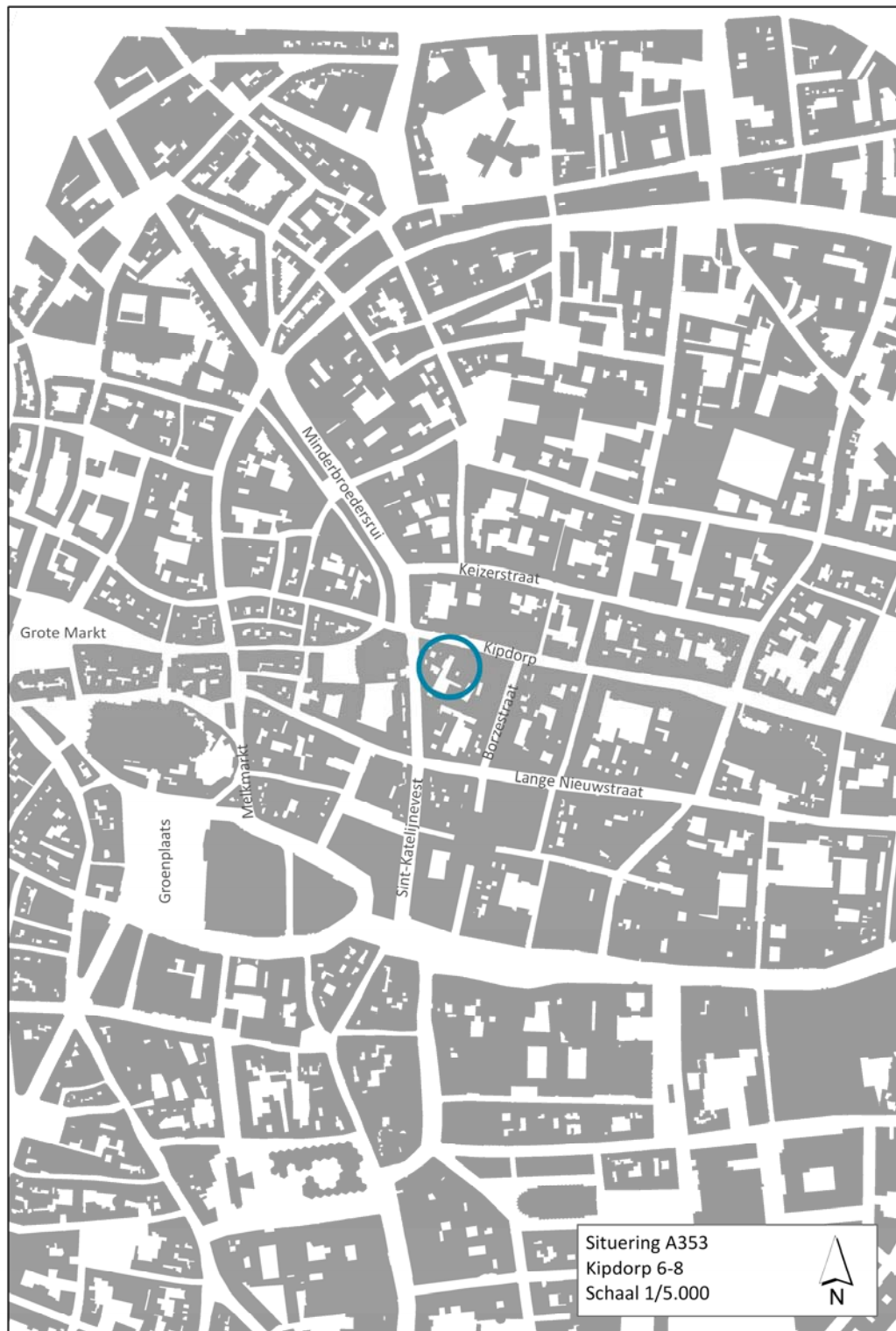
Kantooradres: Francis Wellesplein 1 – 2018 Antwerpen

1.2. VAN HET ONDERZOEKSTERREIN

Provincie	Antwerpen
Gemeente	Antwerpen
Deelgemeente	Antwerpen
Coördinaten	51°13'15" N 4°24'21" O
Kadastergegevens	afdeling 2 sectie B percelen 2222a en h
Adres	Kipdorp 6-8
Toponiem	Kipdorp
Naam van de site	A353 Kipdorp 6-8

1.3. KAART

Figuur 1. Situering A353 Kipdorp 6-8

Figuur 2. Situering onderzoekszone A353 Kipdorp 6-8

2. ARCHEOLOGISCHE NOTA

2.1. INLEIDING

Naar aanleiding van geplande renovatiewerken voerde de dienst archeologie van de stad Antwerpen onder leiding van Studiebureau De Clercq een bouwarcheologische sondering uit in de kelders van Kipdorp 6-8 in Antwerpen (site A353). De concrete aanleiding werd gevormd door de vraagstelling omtrent de datering en bouwtechniek van de veronderstelde laatmiddeleeuwse kelderdelen (DE CLERCQ 2012, p. 42). Het bouwarcheologisch terreinwerk stelde eveneens tot doel om eventuele oudere, onderliggende occupatiesporen in kaart te brengen. Het terreinonderzoek nam vier werkdagen in beslag, van 2 t.e.m. 5 september 2013. Er werden drie sonderingen uitgevoerd, verspreid over twee onderscheiden kelderdelen. De plaatselijk uit te breken, bestaande keldervloeren bleken in een harde, compacte cementmortel te zijn aangelegd.

De archeologische sondering werd uitgevoerd door twee veldtechnici, één tekenaar en één archeoloog, allen van de stedelijke dienst archeologie. Twee arbeiders van aannemingsbedrijf Taxandria zorgden voor het machinaal uitbreken van de bestaande vloeren.

In de omgeving van het onderzoeksterrein voerde de stedelijke dienst archeologie eerder onderzoek uit in 2002 tussen Paternosterstraat en Jan Van Lierstraat (project 'Paternostersquare', sitecode A189). In 2013 voerde de stedelijke dienst archeologie opgravingen uit op de achtererven van Kipdorp 44-48 (site A359). Op beide sites kwamen sporen aan het licht van vrijwel continue bewoning sinds de late middeleeuwen. Ter hoogte van Kipdorp 44-48 werden bovendien parallelle en haakse greppels aangetroffen, mogelijk van volmiddeleeuwse datum. Het vinden van een aanzienlijke hoeveelheid primitief, handgevormd aardewerk op deze laatste site wijst op protohistorische bewoning ter plaatse of in de nabije omgeving.

In het kader van de bouwvergunningsaanvraag werd een CHE-rapport over Kipdorp 6-8 opgesteld (DE CLERCQ 2012). Hierin wordt een inleiding tot de geschiedenis van de omgeving en van het betreffende pand geschetst. De nota vermeldt dat het projectgebied zich situeert in het gehucht Kipdorp, dat volgens archivalische bronnen zeker al in de 13de eeuw bewoning kende. De te renoveren voormalige brandweerkazerne gaat terug tot het zogenaamde *Huys van Portugael*, als zetel van de Portugese Natie in de 16de eeuw, meer bepaald van 1511 tot 1645 AD. Een groot deel van de bestaande kelders is van laatmiddeleeuwse oorsprong: op basis van de steenbewerkingssporen kunnen de gewelfbogen en -pijlers in Ledesteen gedateerd worden in de tweede helft van de 15de eeuw, na de periode 1430-1450 AD (DE CLERCQ 2012, p. 7).

Figuur 4. Detail van de gewelfpijler in Ledesteen in de noordoostelijke kelderhoek: bakstenen metselwerk uit de tweede helft van de 15de eeuw (links in beeld); gesegmenteerde, natuurstenen pijler met biljoen en onderaan kapel, scharreersporen van ceseelgebruik, idem datering (midden); postmiddeleeuwse en/of moderne bakstenen muur als opvulling en scheiding onderin de segmentboog (rechts).

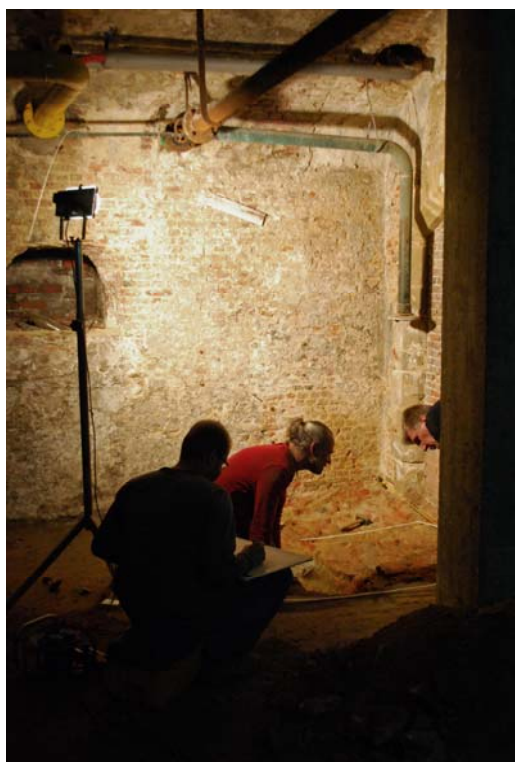
2.2. ONDERZOEKSSTRATEGIE

De archeologische sondering richtte zich tot de laatmiddeleeuwse kelderdelen en het bepalen van de aanwezigheid en bewaringstoestand van oudere, onderliggende occupatiesporen.

Volgende onderzoeksvragen werden vooropgesteld:

- Hoe zijn de zichtbare pijlers in Ledesteen gefundeerd?
- Zijn er aanwijzingen om de datering van de oudste zichtbare kelderdelen te verfijnen of bij te stellen?
- Zijn er onder de bestaande keldervloeren oudere archeologische sporen waarneembaar en zo ja, wat is hun bewaringstoestand?
- Wat is de relatie tussen de bestaande keldermuren en eventuele onderliggende, oudere sporen?
- Welke aspecten verdienen bijzondere aandacht bij de geplande renovatiewerken en/of verder onderzoek?

Alle relevante archeologische sporen en structuren werden digitaal gefotografeerd en op schaal 1/10 op polyesterfilm opgetekend. Van een aantal sporen werden stalen ingezameld voor hetzij chemische analyse, materiaal determinatie of ¹⁴C-dateringsonderzoek. Behalve deze bemonstering werden de archeologische resten gevrijwaard van vernieling tijdens het onderzoek.

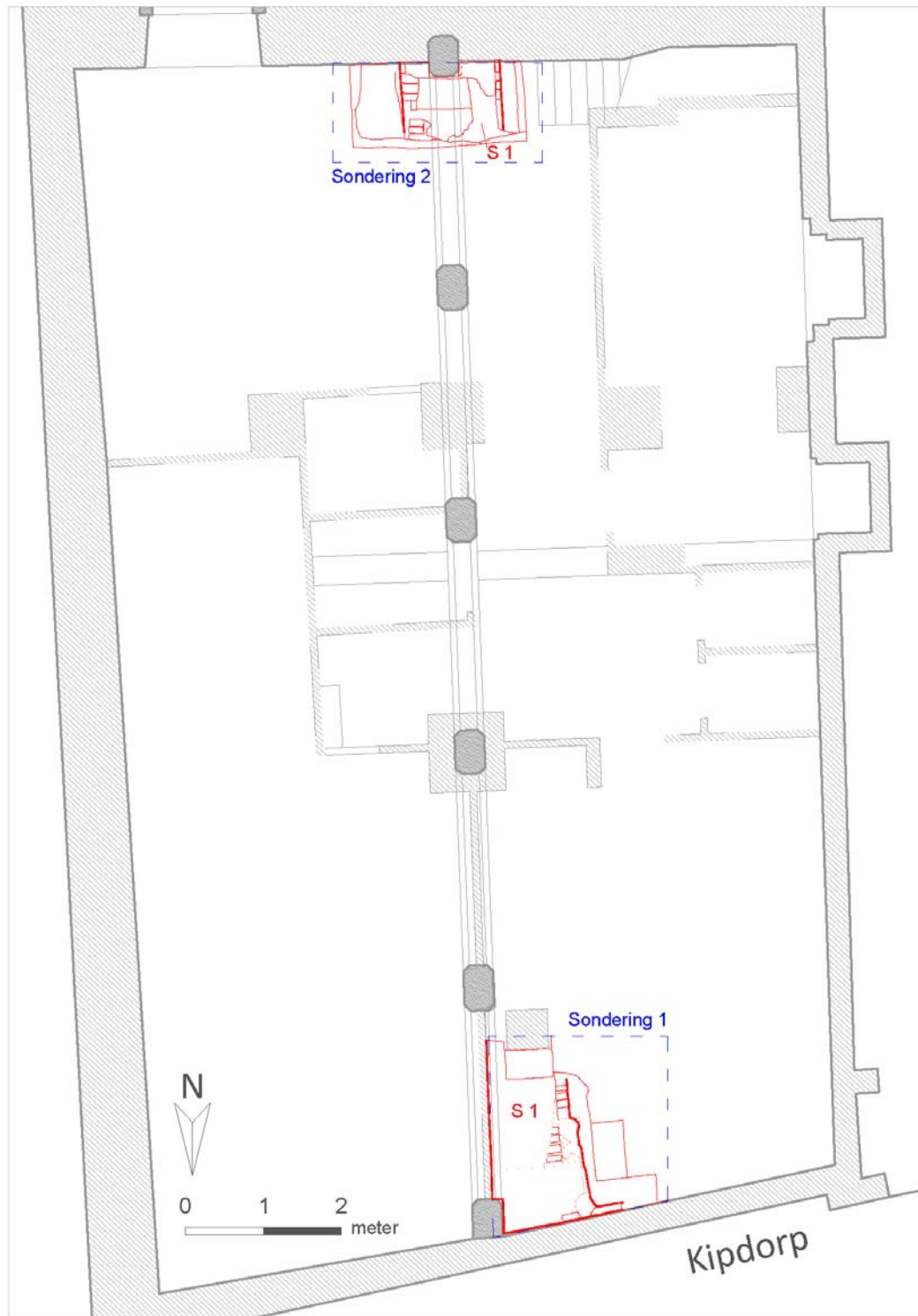
Figuur 5. Registratie van muurwerk in sonderingsput 1.

Het dossier A353 Kipdorp 6-8 bevindt zich bij de stedelijke dienst archeologie (contactadres: Grote Markt 1 2000 Antwerpen). Er werden geen mobiele archeologische vondsten zoals bijvoorbeeld aardewerk aangetroffen.

Figuur 6. Situering van de drie archeologische sonderingen (gebaseerd op kelderplan door architect C. Koppers, Architectslab).

Figuur 7. Sporenplan met weergave van sonderingen 1 en 2 (gebaseerd op kelderplan uit figuur 6).

2.3. RESULTATEN VAN DE BOUWARCHEOLOGISCHE SONDERING

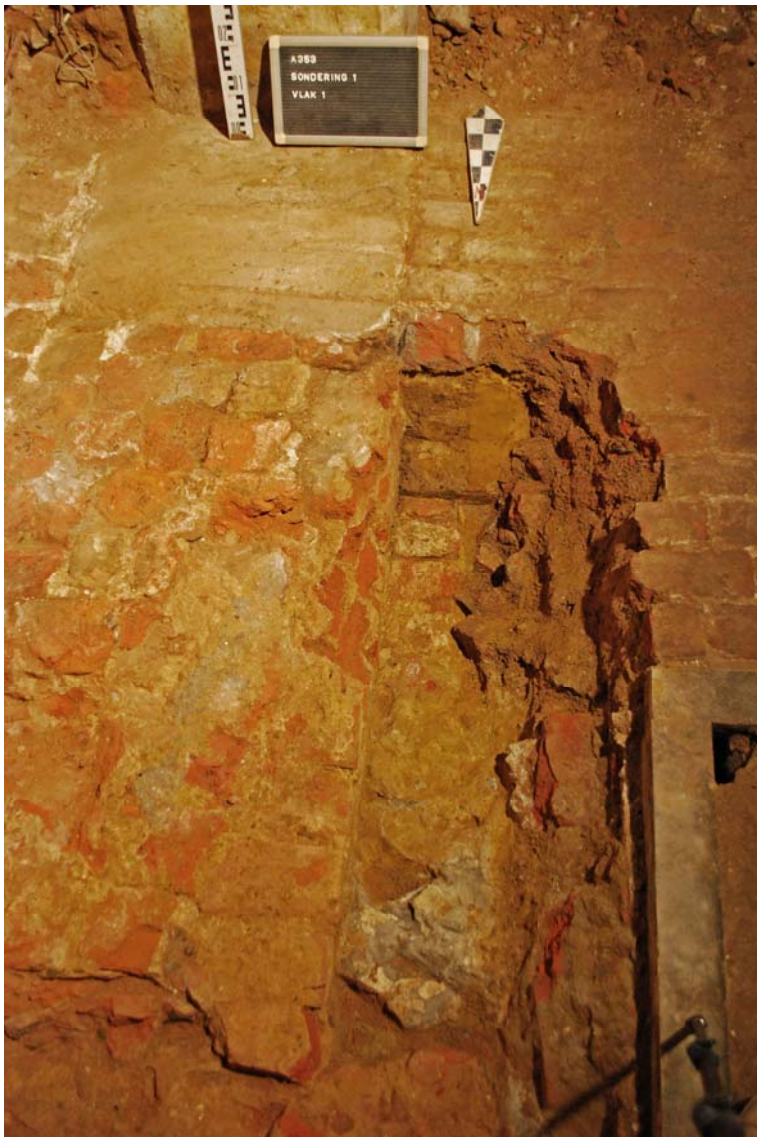
Sondering 1

De eerste sondering bevindt zich in de noordoostelijke hoek van de laatmiddeleeuwse kelder, die uitgaat op de straat Kipdorp. De locatie van deze sondering werd bepaald door de aanwezigheid van een gewelfpijler in Ledesteen en het oostelijk deel van de keldermuur onder de straatgevel. Over een oppervlakte van 3 m² werden een aantal archeologische structuren aangetroffen.

Figuur 8. Overzicht archeologische resten in sondering 1, zicht naar het oosten: onder de natuurstenen gewelfpijler situeert zich de massieve muur S1.

Onder de bestaande keldermuur en de natuurstenen pijler bevindt zich een massieve muur S1 in bak- en natuursteen en kalkmortel, welke een bijna rechte hoek beschrijft richting westen. Op de hoek vertoont de muur geen bouwnaad noch andere sporen die een chronologisch onderscheid mogelijk maken. De massieve muur S1 is opgebouwd uit bakstenen van variabele grootte (23 x 11 x 5 en 19 x 8,5 x 4,5 cm), gebonden met een gele kalkmortel met zichtbare witte kalkinclusies. Op de hoek is natuursteen zichtbaar, welke voorlopig als erg hard kwartsrijk sedimentgesteente kan gedetermineerd worden. De natuursteenbrokken vertonen geen sporen van steenbewerking. Van de natuursteenbrokken werd een fragment (M4) bemonsterd ter determinatie van de steensoort.

Figuur 9. Zicht op muur S1 (links) met vertanding (midden); erboven is de opgevulde bouwsleuf S2 zichtbaar in doorsnede.

Ter hoogte van sondering 1 kon de breedte en diepte van muur S1 niet achterhaald worden; dit kon wel in sondering 2 (zie verder). De buitenzijde van S1 - in dit geval is enkel de westelijke zijde zichtbaar - bestaat uit kopse bakstenen. De muurkern zelf heeft een veel minder duidelijk metselverband. Muur S1 vertoont een vertanding. In doorsnede is de opgevulde bouwsleuf S2 merkbaar. Hierin bevond zich in de zandige opvulling een kleine hoeveelheid houtskool, dat bemonsterd werd in functie van ¹⁴C-onderzoek (monster M3). Het onderzoek wijst op een datering in de periode 1250-1310 AD (80,7 % waarschijnlijkheid; VAN STRYDONCK 2013).

Sondering 2

De tweede sondering, met een oppervlakte van 2,4 m², situeert zich onder de laatmiddeleeuwse pijler in de zuidelijke muur S3 van het voorste keldervertrek. Ook hier bevindt zich de massieve muur S1, uit baksteen (ook hier 23 x 11 x 5 en 19 x 8,5 x 4,5 cm) en gele tot geelwitte kalkmortel met zichtbare kalkinclusies. In tegenstelling tot sondering 1 kon hier de volledige muurbreedte geregistreerd worden: 1,28 m. De muur vertoont ook hier een vertanding aan beide muurzijden. Aan de oostelijke muurzijde werd de sonderingsput dieper uitgegraven. Zo kon de diepte van muur S1 achterhaald worden: de muur is 1,05 m hoog bewaard en rust op een tertiaire schelpenlaag. S1 is dus dieper gefundeerd dan keldermuur S3, welke op een quartair zandpakket staat. De oostelijke buitenzijde van muur S1 vertoont bakstenen en sporadisch gebruik van blokken natuursteen, in dit geval witsteen, vermoedelijk van Lediaanse oorsprong. De natuursteenblokken vertonen geen herkenbare bewerkingsporen.

Figuur 10. Zicht op de laatmiddeleeuwse gewelfpijler in muur S3 (boven) en de massieve steenstructuur S1 (onder midden).

Figuur 11. Zicht op de funderingsdiepte van muur S1 (midden) en de geringe diepte van keldermuur S3 (links).

Sondering 3

De derde sondering situeert zich naast de laatmiddeleeuwse gewelfpijler in de huidige keldergang, waar de natuurstenen segmentbogen van oriëntatie veranderen, nl. parallel met de straat. In deze put, met een oppervlakte van 0,6 m², bevindt zich een riool of afvoerkanaal uit baksteen en trasmortel, afgedekt door natuursteenplaten. Omwille van het massieve karakter van deze constructie en de onduidelijkheid over het al dan niet nog functioneren ervan, werd geoordeeld om niet dieper te graven.

In geen van de drie sonderingsputten werden *archaeologica* aangetroffen.

2.4. INTERPRETATIE VAN DE RESULTATEN EN BESLUIT

Door het ontbreken van dateerbare *archaeologica* dient een datering gevormd te worden op basis van stratigrafische positie, aangewende bouwmaterialen, bouwtechnieken en typochronologische kenmerken van gebruikte materialen, *in casu* de steenbewerkingssporen. De natuurstenen segmentbogen en –pijlers van de bestaande kelder worden op basis van de steenbewerkingssporen gedateerd in de tweede helft van de 15de eeuw, meer bepaald na 1430-1450 AD. Aldus bezit het huidige gebouw een laatmiddeleeuwse kelder, in goede bewaringstoestand. Laatmiddeleeuwse kelders met natuurstenen bouwelementen zijn ondertussen eerder schaars geworden in de Antwerpse stadskern. Het behoud ervan staat voorop, maar dergelijke relictten verdienen meer aandacht dan enkel behoud. Het streven naar een zo volledig mogelijke zichtbaarheid en leesbaarheid voor de komende generaties zou een evidentie moeten zijn. Het wegbreken van recente(re) kelderdelen en –aanpassingen om de laatmiddeleeuwse kelderelementen meer zichtbaar te maken lijkt dan ook zeker gerechtvaardigd.

In twee van de drie sonderingsputten, met name die in het voorste kelderdeel, konden de restanten van een massieve, imposante steenconstructie gekarteerd worden. Op basis van de stratigrafische positie, bouwmaterialen en –technieken kan deze structuur een laatmiddeleeuwse datering toegedicht worden. Op basis van het gelijktijdig gebruik van baksteenformaten 23 x 11 x 5 en 19 x 8,5 x 4 cm lijkt een datering tegen het einde van de 14de eeuw niet uitgesloten. De radioactieve koolstofdatering in de periode 1250-1310 bevestigt deze veronderstelling. Kijken we naar de context van het gedateerde houtskool, dan lijkt een datering van de bouw van muur S1 in de hele 14de eeuw mogelijk, dus misschien zelfs vroeger dan we op basis van relatieve chronologieën veronderstellen.

De monumentale baksteenconstructie verdient op basis van datering en goede bewaringstoestand absolute vrijwaring. Het zichtbaar maken van althans een deel van deze oudere laatmiddeleeuwse bouwphase zou zeker een meerwaarde vormen in de erfgoedbeleving in dit pand (en bij uitbreiding dit bouwblok), al brengt dit wellicht bijkomende inspanningen met zich mee. Men zou deze ondergrondse muurresten permanent kunnen tonen onder glazen keldervloerdelen of het tracé ervan kunnen aanbrengen in de nieuwe keldervloer, bijvoorbeeld in een andere kleur en/of ander vloermateriaal. Dergelijke ingrepen tillen vernieuwbouwprojecten tot een meerdimensionaal historisch complex, tot een kleinschalige en intieme *lieu de mémoire*, als herinnering aan eeuwenlang bouwen, wonen en werken in de stad.

Wat de identificatie van dit laatmiddeleeuws gebouw betreft, kunnen archivalische bronnen soelaas brengen. Zo bevonden zich ter hoogte van het onderzoeksgebied op het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw het zogenaamde *Hof van Haesbeen* en een *huysinghe* (schriftelijke mededeling door Tim Bisschops). Het *Hof van Haesbeen* omvatte een herberg en stede (hier in de betekenis van (binnen)plaats). De term *huysinghe* verwijst dan weer naar een aanzienlijk gebouw met stenen voorgevel en scheimuren. De ontdekte muurresten situeren zich ter hoogte van het *Hof van Haesbeen*. Zonder verder terreinonderzoek blijft het vrijwel onmogelijk om het oorspronkelijke

uitzicht en de gebouwmorfologie van de ontdekte resten te reconstrueren. In elk geval behoren de geregistreerde muurresten tot een gebouwdeel dat zich aan de straatzijde bevond. Het aantreffen van een herberg net buiten de middeleeuwse Kipdorppoort ligt trouwens voor de hand.

Volgende onderzoeksvragen werden vooropgesteld:

- Hoe zijn de zichtbare pijlers in Ledesteen gefundeerd? *De pijlers zijn opgericht bovenop een bestaande, massieve muur (S1), waarbij het onderste pijlersegment - met kapel - rechtstreeks op de bakstenen muur is gemetseld.*
- Zijn er aanwijzingen om de datering van de oudste zichtbare kelderdelen te verfijnen of bij te stellen? *De oudste zichtbare kelderdelen dateren uit de tweede helft van de 15de eeuw, op basis van steenbewerkingssporen. De natuurwetenschappelijke datering van houtskool in de bouwsleuf van muur S1, onder de zichtbare laatmiddeleeuwse kelder, bevestigt de reeds veronderstelde datering in de 15de eeuw.*
- Zijn er onder de bestaande keldervloeren oudere archeologische sporen waarneembaar en zo ja, wat is hun bewaringstoestand? *Onder de bestaande keldervloeren en onder de laatmiddeleeuwse gewelfpijlers strekt zich een massieve, goed bewaarde muur van bak- en natuursteen en kalkmortel uit (S1), als getuige van een oudere steenbouwfase. Op basis van de stratigrafische positie, aangewende bouwmaterialen en –technieken en baksteenformaten gaat het om een laatmiddeleeuws gebouw, dat vermoedelijk uit het einde van de 14de eeuw dateert. Deze datering wordt niet alleen bevestigd maar mogelijk ook nog vroeger in de 14de eeuw geplaatst door middel van ¹⁴C-onderzoek op houtskool in de bouwsleuf van muur S1. Hoe de kelderverdieping en bovenbouw van dit gebouw eruit zagen, is niet meer te achterhalen. Op basis van de dikte en diepte van de muur mogen we veronderstellen dat het gaat om een aanzienlijke constructie die, tenminste aan de oostelijke zijde, vrijstaand was. Wat precies het karakter en de functie van dit gebouw waren, kan moeilijk beantwoord worden. Eventueel gaat het om een huysinghe, toebehorend aan patriciërs die zich op dat moment aan de stadsrand gevestigd hadden, ter hoogte van het oude gehucht Kipdorp. Een andere hypothese luidt dat de gevonden muurresten verband houden met verdedigingswerken, bijvoorbeeld van de middeleeuwse Kipdorppoort en bijhorende omwalling. Het gaat immers om zeer zwaar muurwerk met een breedte en diepte die atypisch lijkt voor de modale laatmiddeleeuwse woning. De situering en oriëntering van de muurresten, duidelijk gericht op de straat Kipdorp, spreekt een interpretatie als verdedigingswerk echter tegen. Het projectgebied bevindt zich bovendien binnen de zogenaamde derde stadsuitbreiding (1295-1314 AD), dus ten oosten van de middeleeuwse, oudere Binnenste Kipdorppoort en ten westen van de latere Kipdorppoort. Uit archiefonderzoek blijkt dat de gevonden muurresten zich situeren ter hoogte van het laatmiddeleeuwse Hof van Haesbeen, dat bestond uit een herberg en stede. De geregistreerde muurresten behoorden tot de aan de straat Kipdorp gelegen gebouwdelen.*

- Wat is de relatie tussen de bestaande keldermuren en eventuele onderliggende, oudere sporen? *Op het einde van de 14de eeuw stond op deze plek in Kipdorp een aanzienlijk stenen gebouw, wellicht minstens gedeeltelijk vrijstaand. De identificatie als behorend tot het Hof van Haesbeen lijkt plausibel. Na 1430 of 1450 werd dit gebouw afgebroken tot en met het kelderniveau, waarna de bestaande laatmiddeleeuwse kelder werd opgericht bovenop de bewaarde ondergrondse fundamenteën van het oudere gebouw. Tegelijk werd hierbij het oostelijke buurperceel geïncorporeerd, getuige de bestaande oudste kelderindeling. Om diverse redenen konden geen andere sonderingsputten aangelegd worden, waardoor we geen uitspraak kunnen doen over het bodemarchief op plekken waar niet gesondeerd werd. Mogelijk bevinden zich onder de bestaande kelders nog andere bouwresten, afvalkuilen, waterputten, etc. Omwille van de diepte van de steenbouwfunderingen kunnen we geen uitspraak doen over eventuele oudere houtbouwfazen.*
- Welke aspecten verdienen bijzondere aandacht bij de geplande renovatiewerken en/of verder onderzoek? *Wanneer er bij renovatiewerken de bestaande keldervloeren worden opgebroken, kan dit best begeleid worden door een archeoloog en/of bouwhistoricus. Hierbij kan gekeken worden naar het verdere tracé van de gevonden muurresten én naar de aanwezigheid van eventuele andere, oudere archeologisch sporen en resten. Verder staat het vrijwaren en het zichtbaar maken van voordien onbekende bouwresten voorop, omdat dit sterk bijdraagt tot het verbreden van het verhaal van deze plek en tegelijk kan zorgen voor een grotere bewustwording en waardering van sporen van de middeleeuwse stad. Het ontsluiten van de historische kelders, hetzij met een commerciële hetzij andere bestemming kan een meerwaarde betekenen voor de bewaring, beleving en zichtbaarheid van het lokale erfgoed. De kelders illustreren het cultuurhistorische, in dit geval laatmiddeleeuwse hoofdstuk van het eeuwenoude gehucht Kipdorp, als schakel in de stadsgenese. Vanuit wetenschappelijk standpunt lijkt verder bouwarcheologisch kelderonderzoek zeker te verantwoorden, aangezien bouwarcheologische kennis over deze episode van de stadsgeschiedenis zeer beperkt is.*

Ondanks het kleinschalige karakter bracht het bouwarcheologisch sonderingsonderzoek toch een aantal nieuwe gegevens aan het licht, welke de kennis over de bouwgeschiedenis van het *Huys van Portugael* en haar eventuele voorganger(s) beduidend verruimen. Mogelijk is hiermee het uit archivalische bronnen gekende *Hof van Haesbeen* gelokaliseerd. Dit toont eens te meer aan dat zelfs kleine ingrepen op het terrein nieuwe feiten en kennis over een bepaald pand, bouwblok of stadsdeel aan het licht kunnen brengen. De samenwerking tussen bouwhistorici, archeologen en historici lijkt hierbij essentieel.

Met dank aan (in alfabetische volgorde): Tim Bisschops, Lode De Clercq, Petra Maclot, de stedelijke dienst archeologie, bouwbedrijf Taxandria, Mark Van Strydonck en Vercity bvba.

3. BIBLIOGRAFIE

DE CLERCQ L. 2012: *CHE Rapport brandweerkazerne Kipdorp. Voormalig huis van Portugal Kipdorp 8 2000 Antwerpen*, Antwerpen (onuitgegeven rapport).

VAN STRYDONCK M. 2013: *Radiocarbon dating report Kipdorp A353 6-8* (onuitgegeven rapport).

TREFWOORDEN

Stadskernonderzoek – Late Middeleeuwen – steenbouw – Antwerpen – herberg